

Тамара Усатенко

Українознавство в контексті гуманітаристики

У статті висвітлюються питання, що пов'язані з епістемологічною проблематикою українознавства та ґрунтуються на переосмисленні, переусвідомленні теорії і розвитку структури знання.

The questions connected with epistemological problems of Ukraine Studies, which are based on rethinking and realizing of theory and developing of knowledge' structure, are discussed in the article.

Перед українською гуманітаристикою, яка охоплює вивчення мови, культури, історії народу, постають не лише проблеми глобалізації й викликаних нею процесів уніфікації, стандартизації та нівелювання особливостей, а й цілий комплекс питань духовно-світоглядних, морально-етичних, естетично-стильових, історичних, соціокультурних, наукових, пов'язаних з розвитком медіа, переходом до інформаційного й пост-інформаційного суспільства. Виклики, що постали в гуманітарній сфері, означили першочергові завдання – формувати суспільство знань, суспільство науки і культури, розуміти себе в множинній єдності Іншого, сформувавши національну ідентичність, долучившись до діалогу усталених політичних націй, що визначають розвиток світу XXI ст.

У час стрімкої глобалізації активізується увага до національно-культурних світів, або (як їх називають філософи) «життєвих світів», оскільки спостерігається витіснення їх на узбіччя технічними й природничими науками. Точні науки ідуть в ногу з глобалізацією, об'єднуючи здобутки науковців різних країн. Цьому сприяють підтримка технічних і природних наук науковими, освітніми центрами ООН, ЮНЕСКО, міжнародними організаціями, міжнародними науковими коопераціями. У гуманітаристиці спостерігається активізація міжгалузевих наукових досліджень національно-культурних світів, завданням яких є вивчення країн та регіонів, систематизація й узагальнення даних про їхню природу і склад території, населення, його культуру, господарство, суспільно-політичну організацію, зовнішні відносини. Відчутним є вплив нових проблем гуманітаристики (країнознавства, регіоназнавства). Історично склалося декілька типів країнознавства: географічне, лінгвістичне, міжнародне, туристичне, військове та ін., науковими принципами яких є територіальність, комплексність, конкретність у поєднанні з глобальністю, гуманістичність, екологічність. Країнознавство – могутній науковий рух, спрямований на популяризацію знань про край, регіон, село та залучення ширшого мас населення до активної участі у дослідженнях місцевої історії та писання літопису.

Дебатуються, умотивовується й утверджується в суспільно-науковій свідомості регіоналістика, – регіоніка, регіоназнавство, – започаткована в кінці XX ст. Предметне поле теоретичної і прикладної регіоналістики визначають дослідження регіону як самостійної просторово-географічної, адміністративно-територіальної, економічної, інституційно-політичної, соціокультурної цілісності [24].

У 80–90 рр. XX ст. утверджується культурологія як андеграунд радянської науки (альтернатива заідеологізованих гуманітарних наук). Йшлося про сукупність історичних, філософських, лінгвістичних, мистецтвознавчих досліджень, відображаючи тенденції більше постпостмодерної культури, ніж постмодерної.

Українознавство, відроджуючись в материковій Україні у 90-х рр. XX ст., постало в складних умовах. Відроджуючись, українознавство затримувалось у полоні етнографії, народознавства, краєзнавства. У вищих навчальних закладах воно потонуло в потужному хорі управлінців освіти та викладачів,

які твердили, що українознавство зруйнує усталену структуру факультетів ВНЗ, «забере хліб» у окремих дисциплін. Особливо активними були історики, зберігаючи у своєму лоні ідеї культурного розвитку початку XIX ст., хоча вже під кінець цього століття спостерігається інтенсивне виділення з історичної науки мистецтвознавства, музикознавства, літературознавства. Негативну роль зіграла публічна дискусія в 90-х рр. у пресі про доцільність чи недоцільність уведення українознавства в освіту. На цілі десятиліття утвердилось розуміння українознавства як: 1) сукупності наук про Україну (української мови, української літератури, історії України, економіки, етнографії тощо); 2) навчального предмета в загальноосвітній школі, метою якого є засвоєння інтегрованих знань про Україну; 3) напрямку наукових досліджень, скерованого на вивчення України як космосоціокультурного феномена [5, с. 468].

Наповнення навчальних предметів українознавчим змістом не викликає ні в кого сумнівів, але проблема навчального курсу «Українознавство» донині є дискусійною [22]. Складність для українознавства становить і термінологічне розмаїття: україністика, україніка, українологія, українософія, українознавчі студії. «Під предметом «українознавство» розуміють сукупність знань про Україну та український народ. Водночас терміном «українознавство», «україністика», «українські студії» окреслюють наукові дослідження з української тематики» [11, с. 266].

Україністика в лоні славістики, яка охоплює білорусистику, русистику, полоністику, богемістику, аналогічно до візантиністики й медієвістики. *Україніка* в музеях, фондах таких бібліотек, як Бібліотека Конгресу США у Вашингтоні, де зібрано твори мистецтва, книги, присвячені українським проблемам, побутово-етнографічні матеріали тощо. Терміном «*українософія*» визначають у філософській культурі конкретну етнософію. *Українологія* (від грец. *logos* – слово, вчення) орієнтує лише на науку, відсікаючи глибинні знання народної мудрості, релігійні вірування, повсякденність тощо. *Українознавчі студії* – наукові дослідження з української тематики, що здійснюються в межах гуманітарних наук – історії, мовознавства, літературознавства, мистецтвознавства, етнології, психології тощо.

Термін «*українознавство*» виокремлювався із семантично близьких лексем «україновідання», «українолюбство», «українолюбці», «українолюбець», «україновідець» [9], утверджуючись в суголосі із загальноєвропейськими процесами націєтворення, коли формувалася потреба пізнання свого або чужого народів (або ж і чужих, і свого водночас). Потреби, умови пізнання народу в різних країнах були неоднаковими, як і термінологія, концептуальне наповнення мали свою специфіку. Так, у Німеччині наука, яка займається вивченням історії та культури власного народу, має назву «*Volkskunde*», а наука, яка вивчає інші, переважно неєвропейські народи, раніше відсталі у своєму розвитку, називається «*Völkerkunde*». Романомовним Франції, Італії, Іспанії притаманний термін «*tradizioni(nes) popolari(nes)*». У греків існує термін «*лаографія*» (від *laos* –

народ). Слов'янські народи прийняли терміни «narodopis» (словаки), «ludoznawstwo» (поляки), «народознавство», «українознавство» (українці), «россиеведение» (росіяни).

Українознавство, утвердившись у колах інтелектуалів XIX ст., конституювалося в парадигмі класичної науки, зокрема, в диференційованих науках (етнографії, історії, мовознавстві), в мистецтві, в громадянських, суспільно-політичних рухах, організаціях, партіях. Колоніальний стан України, глибинні соціальні зрушення, заборони українознавства тоталітарною системою породили розпорошеність українознавчих проблем. Величезна спадщина напрацювань з українознавства, ідей, типологій, трансформацій, оглядово-бібліографічних робіт розійшлася по різних наукових системах, диференційованих конкретних науках, становлення яких відбувалося в умовах класичної наукової парадигми.

Донині дискутуються визначальні методологічні проблеми українознавства: початки науки, методи дослідження, становлення, структура, логіка творення, дефініції. Існує декілька підходів, які можна звести до двох основних: широке розуміння українознавства (І. Крип'якевич, П. Кононенко) і бачення його як явища науки (М. Грушевський, О. Мостяєв, М. Обушний, В. Піскун, Ф. Сушицький). В. Крисаченко характеризує українознавство як однаково «зріле й молоде» [15, с. 13].

І. Крип'якевич бачив початок українознавства як такого ще в добу Київської Русі, коли воно зародилось як особлива гілка в залежній від Візантії українській культурі: «Наші власні наукові досліди починалися тільки в тих ділянках, якими Візантія не цікавилася й нічого нам дати не могла. А саме, це торкається ділянки українознавства, якщо жжити сьогоднішнього терміну. У Візантії знали слов'янські землі тільки поверхово і від візантійських письменників мало можна було дізнатися про географію, етнографію, мову й історію України. Наші предки самі тут мусили подбати про те, щоб дещо про себе сказати» [12, с. 49].

Чіткої наукової окресленості, системної визначеності українознавство великою мірою завдячує М. Грушевському. «Поняття українознавства як дослідження минулого і сучасного українського народу, його властивостей і особливостей, його теорії і різноманітних умов, які впливають на життя і розвиток, могло сформуватися лише поступово і, головним чином, протягом минулого століття» [6, с. 82]. Українознавство як науку М. Грушевський виводив з готовності історичних умов до його повноцінного розвитку, тобто ставив існування українознавства в сучасному (для того часу) розумінні в залежність від процесу оформлення української народності, нації. Ф. Сушицький робить узагальнюючий висновок, що далеко не зразу ми мали змогу дійти до національної свідомості і закласти підвалини українознавства [20, с. 88]. С. Єфремов, подаючи в своїй праці «Українознавство» списки літератури XIX–XX ст., давав достатньо повну інформацію про визначені ділянки українознавства [10], пов'язуючи їх з науковим українознавством XIX ст. Д. Дорошенко вважав, що початки українознавчих досліджень припадають на самий кінець XVIII ст. суголосно українському національному відродженню [8]. О. Мостяєв обґрунтовує становлення українознавства як науки в XVII ст. [17, с. 8].

Методологічна зрілість будь-якої науки значною мірою залежить від розвиненості її понятійного апарату, від того, як трактується предмет науки (Дж. Бернал [2], Г. Добров [7], І. Бойченко [3], В. Онопрієнко [16]). Предмет українознавства обговорюється в контексті геополітики (С. Рудницький, В. Крисаченко, М. Масляк, С. Сніжко, І. Стебельський), етніч-

ності (М. Грушевський, С. Павлюк), націоналії (Ф. Сушицький, Л. Токар), культурології (Г. Філіпчук, І. Мойсеїв), концентрів (Ф. Сушицький, С. Єфремов, П. Кононенко). Обґрунтовується твердження, що українство є геополітичною реальністю [18, с. 137–183].

Про включення українознавства в контекст знань про людину зокрема і людство в цілому йдеться у працях В. Євтуха, М. Обушного, В. Піскун та ін. За визначенням М. Обушного, «Предметом українознавства є *українство* як загальноцивілізаційний феномен, закономірності й особливості його формування і розвитку в часо-просторовому вимірі як на теренах України, так і поза ними» [21, с. 17]. У концепції Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка зазначається, що українство – це збірне поняття, яке охоплює і етнічних, і політичних українців, а також представників української діаспори, що «українськість у її етнічній, культурно-мистецькій, громадсько-політичній та інших формах», є «системоутворюючим фактором буття українства» [21, с. 17–18]. В умовах посиленої уваги до українства, розширюється семантико-сміслові значення терміна «українознавство», йдуть пошуки антропологічних, когнітивних, суб'єкт-об'єктних, суб'єкт-суб'єктних та інших філософських підходів, які, за словами Ліни Костенко, сприятимуть «Україну відкривати в Україні» [14]. «Українознавство... є не ідеологією певного класу чи партії, а певною філософією у розбудові молодої країни, яка повинна стати загальнонаціональною. ... Філософія українознавства творитиме нову ментальність, яка дасть змогу по-державному переосмислити світову культуру...» [23].

Якщо у класичній парадигмі науки українознавство розглядається об'єктно, раціонально, диференціюючи науки, в пануванні історико-порівняльного методу, про який Ф. Сушицький писав: «історико-порівнюючий, який виводить нашу науку на путь її величного відродження» [20], то в постнекласичному проекті науки (В. Стьопін, М. Мамардашвілі, І. Добронравова, О. Соболев, Д. Додонова) формується панорамне бачення українознавства без втрати індивідуальної перспективи людини, з якою пов'язане усвідомлене розуміння загального і ситуативного, можливого і дійсного на вітальному, соціокультурному, духовному, предметно-практичному рівнях.

Постнекласичне українознавство розширює філософсько-світоглядний, соціокультурний, психологічний, соціологічний спектр індивідуальної перспективи особистості, повноцінно ввівши в процес вивчення, дослідження, осмислення науки не лише першу частину терміну («україно-», тобто Україну, українство, українців), а й другу («-знавство»). Адже як морфеми «-софія» і «-логія» визначають перспективи етнософії та етнології, філософії і філології та под., так і на основі «-знавства», «знавства», «знання» побудована система інтелектуального простору. В класичній та некласичній парадигмах наук українознавство не осмислювалося в усій розмаїтості, закладеної в його «-знавстві».

Парадигма XXI ст. висунула на авансцену гуманітарних наук нові «-знавства» (в соціальному, релігійному, культурному, виробничому житті), які формувалися у попередні десятиліття, але знаходилися на периферії наукового пошуку і не привертали уваги наукового співтовариства (одні з них існували як автономні «уламки» західної науки, другі були названі забобонами, інші – заборонили). У середині XX ст. утвердилися суспільствознавство, лінгвоукраїнознавство, шевченкознавство, франкознавство, грушевськознавство як літературні, історичні наукові

дослідження. У Польщі в професійно-технічну освіту введено курс «Заводознавство». Широкого поширення набули в загальноосвітніх школах навчальні предмети про свій рідний край: «Київщинознавство», «Гуцульщинознавство», «Харківщинознавство» та под., що репрезентують історичне, промислово-географічне чи літературно-етнографічне краєзнавство. Семантика морфеми «-знавство» розкривається в лексико-семантичній групі однокореневих слів: знання, знати, знавецтво, знавець, знавецький, знаття, знатність, знатно, знатниця, знатник, знахар, знатний (розвинений, видатний), знатися, знаний тощо. Першою даністю в цій лексико-семантичній групі є *знання* – основа свідомості, розуміння, пізнання, спадкоємиця ранніх версій *Episteme*, що сформувало епістемологію (грец. *episteme* – знання, *logos* – вчення) – філософсько-методологічну дисципліну. Знання як таке (його будова, структура, функціонування і розвиток) пов'язане із формуванням теоретичної картини світу, простору концептосфери в науці, управлінні, освіті тощо. «*Знавецтво*» термінологічно використовується у мистецтві, де це поняття означає володіння практичними знаннями, необхідними для визначення достовірності мистецького твору, його авторства, часу і місця створення [1]. «*Знавецтво*» не введено в 11-томний «Словник української мови», але вживання цієї морфеми в науковому просторі (природознавство, суспільствознавство, народознавство, релігієзнавство) свідчить про її емку смислову сутність, як абстрактну, так і конкретну.

Процеси становлення і розвитку українознавства розгорталися в рамках класичного типу науки культури модерну, коли історичні епістемологічні схеми античності та середньовіччя не могли вирішувати завдань науки нового часу. Гносеологічна концепція пізнання, що виникла на їхньому місці, реорганізувала філософсько-методологічні уявлення про знання, перевіривши їх у дослідження наукових галузей – логіки, психології, психолінгвістики, нейрофізіології, інформатики тощо. У донині діючих просвітницько-прогресистській парадигмі культури модерну та класичному типі науки увагу зосереджують переважно на знаннях наукових, оголосивши народну мудрість, релігійні вірування тощо забобонами, застарілими, а подекуди й шкідливими. За таких умов епістемологія була сферою інтересів переважно філософів, а широка наукова і освітня громадськість перебувала у просторі знань диференційованих або інтегративних наук, навчальних предметів. У XX ст. розвиваються нові тенденції, методи і прийоми знання, пов'язані з переосмисленням раціональності та цінностей і з пошуком нових теоретичних варіантів і їх взаємодії. Тлумачення реальності у філософії XXI ст. веде до утвердження поступістемологічного стану мислення – виокремлення фрагментів реальності, що пов'язуються з конкретно обумовленим сприйняттям і застосуванням засобів розуміння (знаків, символів, кодів, схем, текстів), що беруть участь у формуванні перцептивних структур.

У постнекласичній парадигмі науки культури постмодернізму під впливом герменевтики, постструктуралізму, комунікативної філософії, лінгвістичної філософії, зокрема, семіотики та інформатики, відбувається переусвідомлення епістемологічної матриці. Завдяки епістемології суб'єктивність почала усвідомлюватися не як результат рефлексивної активності суб'єкта, а насамперед як стан людини, яка у своєму розумінні світу застосовує також мову, мовлення, культурні тексти і контексти, враховуючи навіть знакові чинники промовляння тіла, тобто суб'єкт у герме-

невтиці – це не стільки свідомість, як інструмент пізнання [13, с. 50]. Все більшої актуальності набуває українознавство, яке балансує на межі глобалізму й етноцентризму, динамічного розвитку різних мовних картин світу та нового типу комунікацій.

Суб'єктно орієнтоване знання нової поступістемологічної матриці покликане переосмислити, відкрити сучасну суть у вічних символах Біблії: Ісус сказав: «Фарисеї і книжники взяли ключі від знань. Вони сховали їх і не ввійшли і не дозволили тим, котрі прагнуть увійти. Ви ж будьте мудрі, як змії, і чисті, як голуби» (Євангеліє від Хоми. 44). В усі часи постають питання: Які знання взяті, які сховані, які не дозволили тим, котрі прагнули увійти? Це вічна проблема. Може сховано прадавні знання ще на початку християнства, а книжники пізнішого часу сховали релігійні, духовні знання, архетипно-символічні.

Пізнано, осмислено значну кількість наукових знань, досліджено їх структуру, здійснено класифікації «...Для використання різних соціокультурних функцій потрібні різні знання. Так, для виявлення та фіксації культури як явища в її складових, частинах, проявах потрібні знання інформативного характеру, *знання – констатації, знання – відомості*. Для виявлення семіотичних аспектів культури, навчання, збереження і передачі технології культуротворчого процесу необхідні *знання – узагальнення, знання – класифікації, знання – накази, знання – зведення* тощо. Для визначення граничних меж культуротворення потрібні *знання – концепції, знання – вчення, знання – теорії*. Нарешті, на вищому щаблі варто було б розташувати знання сповідального характеру, тобто *знання – самоосвідчення, знання – прозріння, знання – об'явлення* [4]. Хоча сучасна епістемологія ще не означила чітко інституціональних практик знання, однак нині в українознавчих дослідженнях вона може зорієнтувати на їх різницю в гносеологічних та епістемологічних тенденціях. Епістемологія не лише є теорією знання, а й визнанням давньої свідомості. Гносеологія ж бере знання в контексті пізнання дій, умов та чинників пізнавального процесу [19, с. 23]. В епістемології наукові знання перестають розглядатися як основна форма знання. Усе більший інтерес викликають когнітивні комплекси (концепти, концептосфери), пов'язані з різними лінгвістичними, історичними, духовними, педагогічними практиками, що виходять за межі традиційних уявлень про раціональність. Особливим напрямом дослідження є семіотична структура знання. Епістемологічне дослідження українознавства передбачає врахування, крім загальних філософських знань, специфічно національних, зумовлених особливостями менталітету українського народу, відображеного у його філософській думці.

Отже, означивши загальне поле епістемології в просторі гуманітаристики, можна виявити прояви старих проблем в сучасній науці, перегляд і переосмислення, переусвідомлення проблем нібито усталених, загальноприйнятих щодо дослідження українознавства.

1. Антонович Є. Українське мистецтво кінця XIX – початку XX століття: національне образотворче мистецтво в працях учених київської школи / Є. Антонович, І. Удріс. – К.: Альтерпрес. – 267 с. 2. Бернал Дж. Наука в истории общества / Дж. Бернал. – М.: Наука, 1956. – 309 с. 3. Бойченко Г. Українознавство як методологія / Г. Бойченко // Українознавство в розбудові держави; у 3-х кн. – К., 1994. – Кн. 1. – 401 с. 4. Генон Р. Кризис современного мира / Р. Генон. – М.: Арктогея, 1991. – С. 27–35. 5. Гончаренко С. Український педагогічний енциклопедичний словник. Видання друге, доповн. й випр. / С. Гончаренко. – Рівне: Волинські обереги, 2011. – 552 с. 6. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства / М. Грушевський // Український

- історик: журнал українського історичного товариства. – 1989. – С. 1–3.
- 7. Добров Г.** Наука о науке: начала науковедения / Г. Добров. – К.: Наукова думка, 1989. – 303 с. **8. Дорошенко Д.** Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення / Д. Дорошенко // Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 26–40.
- 9. Драгоманов М.** Літературно-публіцистичні праці / М. Драгоманов. – У двох томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1970. **10. Єфремов С.** Українознавство / С. Єфремов. – 1920. – С. 11–62. **11. Ісаєвич Я.** Українознавство – україніка – українські студії: термінологія, обсяг, суспільний контекст / Я. Ісаєвич // Покликання університету: [зб. наук. пр. / відп. ред. О. Гомілко]. – К.: РІА Янко; Веселка, 2005. – С. 266–278. **12.** Історія української культури / за заг. ред. д-ра Івана Крип'якевича. Нью-Йорк, 1990. – 718 с. **13. Карась А.** Реальність у класичній і некласичній епістемології та її переусвідомлення / А. Карась // Вісник Львівського університету: Філософські науки. – Вип. 10, 2007. – С. 41–52. **14. Костенко Л.** Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала. – К., 1999. – 32 с. **15. Крисаченко В.** Історичні виміри українознавства / В. Крисаченко // Українознавство: Хрестоматія – посібник: У 2-х кн. – К.: Либідь, 1996. – Кн. I. – 351 с. **16.** Методологические вопросы науковедения / Под ред. В. Оноприенка. – К., 2001. – 326 с. **17. Мостяев О.** Теоретико-методологічна матриця українознавства та місце в ній поглядів М. Костомарова та В. Липинського / О. Мостяев // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – № 12. – 2008. – С. 7–12. **18. Мостяев О.** Україна як геополітична реальність в контексті культурно-цивілізаційного підходу / О. Мостяев // Українознавство / За ред. М. Обушного. – К.: Вид-во полігр. центр «Київський університет», 2008. – 672 с. **19.** Петрушенко В. Епістемологія як філософська теорія знання: Монографія / В. Петрушенко. – Львів: Вид-во держ. ун-ту «Львівська політехніка», 2000. – 296 с. **20.** Сушицький Ф. Принципи українознавства / Ф. Сушицький // Вільна українська школа. – 1917. – № 2. **21.** Українознавство: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / За ред. М. Обушного. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 672 с. **22. Усатенко Т.** Українська національна школа: минуле і майбутнє. Українознавчий вимір / Т. Усатенко. – К.: Наукова думка. – 2003. – 285 с. **23. Усатенко Т.** Концепт – визначальний чинник когнітивної педагогіки: педагогічна інноватика / Т. Усатенко // Матеріали філос.-метод. семінару «Аксіологічна концептосфера педагогічної освіти» / Автор ідеї і упор. Т. П. Усатенко. – К., Ніжин: Видавець П. П. Лисенко М. М., 2010. – С. 44–55. **24. Філіпчук Г.** Українська етнокультура в змісті національної загальної та педагогічної освіти / Г. Філіпчук. – Чернівці, 1996. **25. Яценко Б.** Країнознавство: об'єкт, принципи та схеми наукових досліджень / Б. Яценко // Український географічний журнал. – 2008. – № 3. – С. 13–16.